

ITAALLASTE AJALUGU

GIGANTUM HUMERIS

SARJA KOLLEGIUM

Airi-Alina Allaste (Tallinna Ülikool)

Irina Belobrovtseva (Tallinna Ülikool)

Karsten Brüggemann (Tallinna Ülikool)

Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool)

Mihhail Lotman (Tallinna Ülikool)

Rain Mikser (Tallinna Ülikool)

Hannes Palang (Tallinna Ülikool)

Ülar Ploom (Tallinna Ülikool)

Kristjan Port (Tallinna Ülikool)

Jaan Puhvel (California Los Angelese Ülikool)

Tõnis Pöder (Tallinna Ülikool)

Rein Raud (Tallinna Ülikool)

Raivo Stern (Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituut)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Peeter Torop (Tartu Ülikool)

Jaan Valsiner (Aalborgi Ülikool)

Anna Verschik (Tallinna Ülikool)

Airi Värnik (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

Giuliano Procacci

ITAALLASTE AJALUGU

ESIMENE OSA

Itaalia keelest tõlkinud
Heete Sahkai

TLÜ Kirjastus
Tallinn 2016

GIGANTUM HUMERIS

Gigantum Humeris
Giuliano Procacci
Itaallaste ajalugu. Esimene osa

Originaali tiitel:
Giuliano Procacci
Storia degli italiani
Volume primo
Quarta edizione
Roma, Bari: Editori Laterza 2006

II peatükk osaliselt tõlgitud prantsuskeelsest väljaandest:
Giuliano Procacci
Histoire des italiens
Éd. rev. et augm.
Trad. de l'italien par Catherine Bourdet et Jérôme Nicolas
Paris: Fayard 1998

Raamatu tõlkimist on toetanud SEPS – Segretariato Europeo per le Pubblicazioni
Scientifiche. Via Val d'Aposa 7 – 40123 Bologna, Italia

seps@seps.it
www.seps.it

Toimetanud Eva Kolli ja Ursula Vent
Korrektor Eva Kolli
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Rakett

„Histoire des Italiens“ de Giuliano Procacci
World copyright © Librairie Arthème Fayard 1970
Autoriõigus (tõlge): Heete Sähkai, 2016
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2016

ISSN 2228-1029
ISBN 978-9985-58-813-0 (1. osa)

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SISUKORD

Selgituseks	11
Sissejuhatus	13

I ESIMESE AASTATUHANDE VAHETUS

Itaalia koht <i>res publica christiana</i> 's ehk kristlikus maailmas	19
Merelinnad	24
Linn ja maa pärast aastatuhandevahetust	28
Kommuunid ehk linnvabariigid.	31
Normannide kuningriik Lõuna-Itaalias	36
Kommuunid ja keisririik.	40
Paljukeskuselise Itaalia väljakujunemine	45

II KOMMUUNIDE AJASTU

„Itaalia linnad“	50
Frantsislaanlik taassünd.	57
Intellektuaalid ja rahvakeel.	62
Dante Alighieri.	67

III ÜLEMINEKUAJASTU KRIIS JA VITAALSUS

Itaalia ja 14. sajandi kriis.	71
Veneetsia mere ja maismaa vahel.	78
Genova – linn kui ettevõtte	82
Firenze – vabariigist ainuvalitsuseks.	85
Milano riik Viscontidest Sforzadeni	91
Napoli kuningriik ja Sitsiilia.	96
Paavstiriigi süünd.	100
Intellektuaalid ja kriis: Petrarca ja Boccaccio.	104

IV	1450–1550: SUURUS JA ALLAKÄIK	
	Humanism.	108
	Humanistid Itaalia ühiskonnas	113
	Itaalia 15. sajandi teisel poolel	116
	Firenze, tasakaalu ja renessansi keskus.	122
	Savonarola ja Charles VIII	127
	Louis XII sõjaretk. Agnadello-aegne Veneetsia	133
	Leo X ajastu.	137
	Niccolò Machiavelli	142
	Itaalia Karl V keisririigi koosseisus ja <i>sacco di Roma</i> ehk Rooma rüüstamine	146
	Intellektuaalid ja kirikukogu	150
	Hispaania ülemvõimu kindlustamine ja vastureformatsiooni algus.	155
V	1550–1600: ALLAKÄIK JA SUURUS	
	Itaalia majanduse vananaistesuvi.	160
	Hispaania valdused	163
	Toskaana suurhertsogkond.	171
	Piemonte ja Savoia dünastia	175
	Veneetsia pärast Agnadello lahingut.	180
	Genova ja pankurid	186
	Rooma ja kirikuriik	190
	Intellektuaalid vastureformatsiooni ajal	195
	Giordano Bruno ja Tommaso Campanella.	200
VI	SEISAKU SAJAND	
	Itaalia Euroopa äärealal.	204
	17. sajandi majanduskriis	208
	Hispaania-vastased ülestõusud Lõuna-Itaalias	213
	Galileist Vicini – 17. sajandi Itaalia kaks kultuuri	218
	Nimeloend.	227

Serenellale

„Härra õpetaja,“ pahvatas Nando põrnitsedes,
„kas te armastate Itaaliat?“

Jälle olid minu ümber kõigi näod: Tono,
vanaeit, tüdrukud, Cate. Fonso muigas.

„Ei,“ vastasin aeglaselt, „mitte Itaaliat, vaid
itaallasi.“

Cesare Pavese,
„La casa in collina“ („Maja künkal“)

SELGITUSEKS

„Itaallaste ajaloo“ tellis minult kunagi Pariisi kirjastus Fayard, kes avaldas selle prantsuse keeles. Kuna teos on mõeldud välismaalastele, kes ei tunne meie ajaloo käiku ja probleeme mõistagi nii hästi kui me ise, leidub selles Itaalia lugejale kindlasti ilmselgeid asju. Siiski pidasin siinset itaaliakeelset väljaannet ette valmistades vajalikuks teksti võimalikult vähe kärpida.

Teisalt ei tundunud mulle teose iseloomu arvestades tarvilik – välja arvatud üksikutel juhtudel – koormata teksti pidevate viidete nii itaallaste endi kui ka välismaiste uurijate teostele, millele olen toetunud. Loomulikult ei tähenda see, et ma ei oleks nende autorite ees tänuvõlglane – vastupidi, see tänuvõlg on nii suur, et kui püüaksin sellest täit ülevaadet anda, jääksid sellesse kardetavasti lubamatud lüngad.

Ma tänan südamest oma sõpru Franco De Felicet, Denis Richet’ d, Francesco Sirugot, Rosario Villarit ja Stuart J. Woolfi, kellel jätkus kannatust teose käsikirja süveneda ning minuga oma tähelepanekuid ja kriitilisi märkusi jagada, kuigi ma ei saanud ruumi- ja ajapuudusel neid alati arvesse võtta.

Täna veel kord Fayard’i kirjastust, kelle loal näeb selle töö itaaliakeelne väljaanne trükivalgust enne prantsuskeelset.

G. P.

Firenzes 1. juulil 1975

SISSEJUHATUS

Me asume kirjutama lugu sellest, kuidas Itaalia on sajandite vältel läbi keeruliste sündmuste osalenud tänapäeva Euroopa tsivilisatsiooni kujunemises ja arengus. See lugu on eelkõige osa Euroopa ajaloo ajaloost. Seetõttu olnuks raske alustada kusagilt mujalt kui meie valitud alguspunktist, sest just esimese aastatuhande vahetusse pKr paigutub esimene neist majandusliku ja sotsiaalse arengu kvalitatiivsetest hüpetest, mis viivad Euroopa ühiskonna uusaja jooksul ülejäänud maailma suhtes valitsevale positsioonile. Ristisõjad, Hispaania rekonkista ja idapoolsete slaavi alade koloniseerimine on Euroopa elujõulisuse ja imperialismi esimesed ilmingud ning *res publica christiana* ehk kristliku maailma mõiste on esimene viis, kuidas Euroopa hakkas ise oma ühtsust teadvustama. Itaalia oli selle Euroopa lahutamatu osa, ja nagu edaspidi näeme, ei oleks kristlikku kultuuriruumi temata olla saanudki. Seetõttu ei ole itaallaste ajalugu meie aastatuhandel mõeldav väljaspool Euroopa konteksti.

Ent Itaalia ajalugu, see tähendab Apenniini poolsaarel elanud rahvaste ja inimeste ajalugu, ei alanud loomulikult 11. sajandi alguses. Enne roomlasi – kui me ei soovi minna ajas veelgi kaugemale tagasi – asustasid selle keskosa salapärased etruskid, lõunaosas ja Sitsiilias asusid aga Suur-Kreeka linnad. Tarquinia, Sürakuusa ja Tarentum olid õitsvad tsivilisatsioonikeskused juba siis, kui Rooma oli alles küla linnadest puutumata Latiumis (Lazio). 19. sajandi õpetlased armastasid iidse itaalikute kultuuri jälgi otsides meenutada, et Pythagoras elas sadakond aastat enne Platonit, ning meie omalt poolt võiksimme lisada, et Paestumi ja Selinuse (Selinunte) templid valmisid aastakümneid enne seda, kui Perikles hakkas ehitama Parthenoni, ning sajandeid enne seda, kui Zhou dünastia keisrid andsid käsu alustada Suure Hiina müüri rajamist. Etruskide ja kreeklaste ülemvõimule järgnes Rooma kolonisatsioon, mis sõna otseses mõttes pani Itaalia tükka kokku – kuni nimeni välja.

On teada, et algselt nimetati Itaaliaks ainult poolsaare kõige lõunapoolsemat serva ning alles pärast Rooma vallutusi hakati selle nimega tähistama kogu Macra (Magra) ja Rubico jõest lõuna poole jäävat ala. Ning viimaks, Augustuse ajal, liideti Itaaliale ka endise Gallia *cisalpina* alad, kuhu Rooma leegionid olid tunginud 3. sajandi lõpus eKr. Apenniini poolsaar sai seega Lääne-Euroopa maadest kõige varem, kõige sügavamalt ja kogu oma territooriumi ulatuses tunda Rooma kolonisatsiooni ja *pax romana* mõju. Meie ajaarvamise hakul kujutasid Vergiliuse „Georgica“ ja Rooma põllumajandusteemalised traktaadid Itaaliat tihedalt asustatud, intensiivselt haritud ja laiade teedega kaetud maana, mille haldusüksuste nimed ja piirid on osaliselt säilinud tänini.

Augustuse ajastu ja meie loo alguse vahele jääb tuhatkond aastat. Selle ajavahemiku keerulisi sündmusi lühidalt kokku võttes võib öelda, et järk-järgult hävitati ja nulliti see, mis oli suure vaevaga ehitatud. Hilise keisririigi kohutav majanduslik ja ühiskondlik kriis, esimesed barbarite sissetungid, 6. sajandi laastav Gooti sõda ning lõpuks langobardide sissetung ja paigalejäämine tähistavad poolsaare majanduse ja poliitilise ühtsuse jätkuva lagunemise etappe. Linnad ja maapiirkonnad tühjenesid inimestest, põllud jäid sööti, kombed metsistusid – allakäigust rääkimine ei ole kindlasti liialdus.

11. sajandi alguseks oli tekkinud täiesti uus maa – pärast selliseid vapustusi ei saanudki see teisiti olla. Ent ajaloos on asju, mis ei kao, vaid on püsivamad kui kõik *tabula rasa*'d. Impeeriumid võivad langeda ja poliitilised institutsioonid kaduda, kuid lõputute inim põlvede ja nende töö jäljed jäävad, et soodsamate olude tekkides uuesti elustuda. Just see juhtus 11. sajandi alguse paiku – Rooma suured ühendusteel võeti uuesti kasutusele ning need kujundasid kaubavahetust ja kaupade liikumist veel pikki sajandeid, pea meie ajani välja. Kommuunide¹ ajastu suuremad keskused langesid paljuski kokku Rooma-aegsetega. Enamik peamisi Itaalia linnu

¹ Omavalitsuslik linna- või külakogukond keskaegses Lääne-Euroopas. *Toimetaja märkus.*

oli asutatud Rooma ajal või varem. Hiljem tekkinud linnade loetelu (Alessandria, Ferrara, Udine) on lühike, igal juhul lühem kui nimekiri nendest Rooma-aegsetest linnadest, mis hiljem maha jäeti (Aquileia, Luni jt). Väljaspool linnu on põllumaadel nii mõnelgi pool siiani õhufotodelt jälgitav Rooma tsentuuriate ehk maaüksuste ruudustik (*centuriatio*). Mis kehtib asjade kohta, kehtib ka inimeste kohta. Me ei pea silmas niivõrd antiikkultuuri võimast traditsiooni, mille taaselustamise tähe all Itaalia haritlaste ajalugu väga suures osas kulgeb, kuivõrd teatud sügavamaid kihistusi ja jäävusi, mida isegi pöördeline kristliku ajastu algus ei suutnud täielikult kustutada. Paljude itaallaste religioossed hoiakud meenutavad neid romaani kirikuid, mille vundament ja ehitusmaterjal pärinevad Rooma ajast. Väliselt kristliku usutunnistuse ja käitumise tagant paistavad kohati antiikaegsed paganlikud ja maagilised ladestused. Näiteks Tarquinia haudade küllastaja näeb sealsetel freskodel jahmatusega samu rituaalseid ja vandežeste, mis on veel tänapäevalgi üldlevinud.

Seega on oluline Itaalia ajaloo järjepidevuse küsimus. Juba 18. sajandi õpetlased kõnelesid Itaalia *risorgimento*'st (taassünnist) pärast 11. sajandi algust. Ka Itaalia kommuunide asukad ise pidid endale sellest aru andma, kui nad nimetasid endi seast valitud magistraadiliikmeid konsuliteks ja püüdsid igati tõestada, et nende linn oli Rooma lemmiktütar. Ent milles see järjepidevus täpselt seisneb? Sellele küsimusele vastamiseks tuleks sügavuti käsitleda mitut keerulist probleemi – seoses majandusajaloo, kultuuriajaloo, keele- ja kommete ajaloo –, milleks siinkirjutajal ei jätku mitte ainult ruumi, vaid eelkõige pädevust. Toome näiteks ainult ühe küsimuse, mille üle ajaloolased on vaieldud: kas on võimalik tõmmata ühendusjoon Rooma kviriitide² omandi ja keskaegse allodiaalse ehk läänikohustustest vaba omandi vahele ning väita selle põhjal, et sügavalt juurdunud „agraarindividualism“ on üks Itaalia ajalugu läbivaid olemuslikke jooni?

² Kviriit – Rooma riigi täieõiguslik kodanik. *Toim.*

Nagu juba öeldud, jäävad niisugused küsimused siinses põgusas sissejuhatuses vastamata. Selle asemel et pakkuda välja kaheldavaid või isegi ebatõenäolisi analüüse ja seletusi, peame piirduma üheainsa tähelepanekuga, mis on ilmne ja tundub meile just seetõttu oluline. See seisneb tõdemuses, et Itaalia on maa, kus kõik – põldude kujust kokakunstini, põlluharimisviisidest teedevõrguni, õpetlaste vaimupeenusest lihtsate inimeste „õpetatud teadmatuseni“ – aitab tekitada selle asukates töö ja vaevanägemise katkematu järjepidevuse tunnet ning sisendab koos ajatunnetusega ka resignatsiooni.

Poliitilised režiimid vahetuvad, moed muutuvad, eilsetest kangelaestest saavad tänased naerualused, ainult inimeste vaev ja tunded jäävad samaks. Vürst Salina kuulsad sõnad „Gepardis“ („kui tahame, et kõik jääks nii nagu praegu, siis on vaja, et kõik muutuks“³) ei väljenda mitte ainult aadliku ja konservatiivi seisukohta, vaid leiavad sügavat vastukaja rahva üldises meelelaadis.

Ent siin jutustatav lugu on siiski kõike muud kui üksluine ja elujõuetu ning kulgeb alati kiires ja ootamatute pööretega rütmis. Asi on selles, et resignatsioon Itaalia moodi ei kujuta endast peaaegu kunagi meelegeid ega passiivsust. Pigem on see teadmine, et eluga peab igal juhul leppima ja edasi minema ning et tuleb ette hetki, kus on tarvilik mängu panna kõik, et elu kulg ei katkeks. Järgnevas loos, mis ulatub 11. sajandi algusest 1943. aasta 8. septembrini, näeme selliseid hetki korduvalt.

Eriti just itaallased ise armastavad sageli korrata käibetõde, et Itaalia on Pulcinella maa. Ent Pulcinella ei ole teatavasti ainult tola, vaid sügavalt ja olemuslikult inimlik tegelaskuju ehk „mask“, kes nagu ka tema Hiina analoog $\bar{A} Q^4$ on palju elanud, palju näinud ja palju kannatanud. Ent erinevalt $\bar{A} Q$ 'st ei sure Pulcinella kunagi, sest ta teab, et ajaloo võib juhtuda kõike, isegi seda, et tema iidne nälg saab ühel päeval kustutatud.

³ Giuseppe Tomasi di Lampedusa, „Gepard“, tlk Aleksander Kurtina. Tallinn: Kunst 1999. *Tõlkija märkus*.

⁴ $\bar{A} Q$ lugu on ilmunud eesti keeles Vladimir Beekmani tõlkes. Vt Lu Sin, „Jutud“. Tallinn: Eesti Raamat 1954. *Toim*.

**ITAALLASTE
AJALUGU**

ESIMENE OSA

I ESIMESE AASTATUHANDE VAHETUS

Itaalia koht *res publica christiana's* ehk kristlikus maailmas

Euroopa keskaja ajaloo sündmustiku taustal on kaks suurt kulissi: paavstivõim ja keisririik. Laval toimuva tegevuse detailidesse süüvides ning pea- ja kõrvalosaliste rägastikku eksides võime need küll aeg-ajalt silmist kaotada, ent kaugelt vaadates ja lavakujundust tervikuna haarates on selge, et neil on igas sündmuses määrav tähtsus. Ühegi keskaegse õhtumaa kristliku riigi ajalugu ei saa kirjutada, viitamata pidevalt neile üleüldistele raamistikele.

Eriti kehtib see Itaalia kohta, mis ei ole teiste riikide kombel lihtsalt üks läänemaailma kristlike rahvaste kogukonna liikmeid, vaid ka selle raskuskesse ja süda. Rooma ja Itaaliata ei oleks kristlikku kultuuriruumi sellisena olemas.

Paavst Gregorius Suur, kes pani aluse läänepoolsete barbarite ristiusustamisele ning reformis keskaegse kiriku liturgiat ja korraldust, oli endine Rooma patriits ning tõi kiriku juhtimisse oma linnale ja seisusele omase kolonialistliku ja imperialistliku mõtteviisi. Ka enamik tema järglasi olid roomlased.

800. aasta saatuslikul jõuluööl pani paavst Leo III Roomas Karl Suurele pähe keisrikrooni. Sealtpeale sulandus kujutluspilt kristlikust Roomast, Peetruse linnast, kuvandiga keiserlikust Roomast, tsesari linnast, sünnitades Püha Rooma riigi müüdi. Tõsi küll, Karolingide impeerium kaotas peagi oma ühtsuse ja paavstivõim selle autoriteedi, mille liit võitmatu Karl Suurega talle oli andnud. Need sadakond aastat, mis jäid Verdunis toimunud tükeldamise (843) ja Otto I Itaaliasse tungimise (951) vahele ning mille jooksul kristlikku Euroopat pitsitasid ja vapustasid kontsentriliste lainetena araablased ja normannid ning laastasid ungarlaste rüüsteretked, on must periood nii keisririigi kui paavstivõimu ajaloos. Keisrikroon

rändas ühe üürikese võimulolija käest teise kätte, samal ajal kui Rooma aristokraatia eri rühmitused võitlesid halastamatult paavstriitroni pärast – just sellesse aega jääb võigas protsessimine paavst Formosuse surnukeha üle.⁵

Kuid tolle aja haritud inimestes ja suurnikes säilis siiski alati teadmine, et kuulutakse ühte kristlikku maailma, mille keskus asub Roomas ja mille ajalik pea on paavsti kroonitud keiser. See teadmine jäi üheks haritud kristlaste mõttemaailma pidepunktiks. Maailmas, kus polnud ainsatki vaheastet alamrahva sünnikoha-armastuse⁶ ning vaimulike ja haritlaste üleilmse kosmopolitismi vahel, oli müüt Roomast kui kahekordselt ülemaailmse tähtsusega linnast kindlalt juurdunud ja avaldas sügavat mõju. Kui ungarlaste sissetungide ja moslemite „reidide“ maru oli vaibunud ning kõige metsikuma feodaalse anarhia segased ajad möödunud, tärkas ja tugevnes see müüt taas Saksi dünastiast pärineva Saksa-Rooma keisri Otto III (996–1002) õukonnas. Olles ümbritsenud end õpetatud ja vagade mees-tega, asus Otto III elama Rooma, kus ka suri, olles oma lühikeseks jäänud valitsusaja jooksul püüelnud impeeriumi taastamise miraaži.

11. sajandi uuendusmeelsete paavstide reformid omakorda taotlesid ülemaailmse kiriku ideaali. Need laiendasid ja tugevdasid märkimisväärselt paavstivõimu rahvusvahelist autoriteeti. Rooma õnnistusel ja reformitud kiriku uue religioosse imperialismi lipu all vallutasid normannid Inglismaa ja Lõuna-Itaalia ning toimus Hispaania rekonkista, rääkimata ristsõdade suurest ühisest ettevõtmisest. Ent üleilmseks muutudes jäi katoliku kirik siiski Rooma

⁵ Paavst Formosus (valitses 891–896) tõmmati Spoleto hertsogi ja Ida-Frangi kuninga võitlusesse keisritroni pärast. Formosus sõlmis liidu Ida-Frangi kuningaga, kuid sattus seetõttu konflikti Rooma aadlikega. 897. a lasi vastasparteist paavst Stephanus VI tema surnukeha üles kaevata ja nn laibasinodil selle üle kohut mõista. Järgmine paavst mattis Formosuse Tiberisse visatud ja hiljem seal välja õngitsetud säilmed uuesti pidulikult Peetruse basiilikasse. Kümme aastat hiljem, kui paavstiks oli saanud taas Formosuse vastane, korraldati tema maiste jäänuste ümber täpselt samasugune protsess. *Toim.*

⁶ It k *carità del natio loco*; Dante Alighieri, „Jumalik komöödia. Põrgu“, XIV, 1, tlk Harald Rajamets. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus 2011. *Tlk.*